

Analysis of the structure of five accounting sheets from the 12th century held at the Astan Quds

Razavī Document Center

Emīd al-dīn Shayk al-Hokamī¹ | Mohammad Hossein Soleymānī²

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Abstract:

Purpose: To examine five accounting sheets in Arabic issued in the early years of the 12th century and held at the Astan Quds Razavi Library & Documentation Center

Methodology and Research Design: Paleographical analysis and symbols decoding was carried out to determine the authenticity of records.

Findings and Conclusions: Examination revealed that what today is known as Siāq (Notation) writing is the same as writing and spelling of Arabic numbers. This collection helps to better understand the process of Siāq writing, the system of bookkeeping, and the gradual evolution of surface signs.

Keywords:

Account Sheet, Seljuk Documents, sixth AH / twelfth AD century, Astan Quds Razavī, Accounting, and Bookkeeping.

1. Researcher at the Institute of Archeology, Tehran University, Tehran, I. R. Iran, (Corresponding Author).
emad_hokamai@yahoo.com

2. PhD Student of History of Iran after Islam, Kharazmi University, Tehran, I. R. Iran.
soleymani99@gmail.com

Copyright © 2019, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«115»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI): 10.22034/GANJ.2019.2384

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol. 29, No. 3, Autumn 2019 | pp: 118 -147 (30) | Received: 19, Jun. 2019 | Accepted: 10, Jul. 2019

Archival studies

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشویی

ساختارشناسی پنج ورق حساب از سده ششم هجری (کهن ترین اسناد نویافته محفوظ در مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

عمادالدین شیخ الحکمایی^۱ | محمد حسین سلیمانی^۲

چکیده:

هدف: این مقاله به بررسی، بازخوانی و ساختارشناسی پنج ورق حساب نوشته شده در سال‌های ۵۰۷ هجری قمری می‌پردازد. [۲ برگ]، ۵۱۴ و ۵۶۵ هجری قمری می‌پردازد. روش/ رویکرد پژوهش: نخست همه اسناد بازخوانی شده و سپس با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: این پژوهش با رمزگشایی از خطوط و علامت‌های ثبت شده بر کهن‌ترین نمونه‌های شناخته شده از ورق (فرد) و تنها نمونه‌های اصیل و کهن شناخته شده اسناد مالی پیش از دوره مغول، نشان می‌دهد که آنچه امروز با عنوان سیاق شناخته می‌شود در واقع همان روش نگارش اعداد به شیوه ساده نویسی و حرف نویسی اعداد عربی است. این مجموعه ما را در شناخت بهتر روند سیاق نویسی، نظام دفترداری و تحوّل تدریجی نشانه‌های سیاق یاری می‌کند.

کلیدواژه‌ها:

ورق حساب؛ اسناد سلجوقی؛ سده ششم هجری؛ آستان قدس رضوی؛ سیاق و دفترداری.

۱. پژوهشگر موسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

emad_hokamai@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، soleymani99@gmail.com

گنجینه اسناد

«۱۱۵»

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۲۲۰۳۴/GANJ.۲۰۱۹.۲۳۸۴

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۲۹، دفتر ۳، پاییز ۱۳۹۸ | صص: ۱۱۸-۱۴۷ (۳۰)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۳/۲۹ | تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۱۹

مطالعات آرشویی

مقدمه

در گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، صدها برگ نوشته گسسته و پراکنده موجود است. این برگ‌نوشته‌ها که گاه در گنجینه کتابخانه به دست می‌آیند، «اوراق بازیافتی» خوانده می‌شوند. این اوراق سه دسته‌اند: دسته نخست اوراق پراکنده کُراسه‌ها، جزوه‌ها و یا برگ‌هایی هستند که به عنوان مقوّا، لای جلد کتاب‌ها به کار رفته‌اند و اکنون در کتابخانه بازیافت شده‌اند. دسته دوم اوراقی‌اند که از لای صفحات کتاب‌های خریداری شده، اهدایی و وقفی پیدا شده‌اند و با متن نسخه پیوندی ندارند. این اوراق هنگام ورود به گنجینه، از میان برگ‌های نسخه جدا می‌شوند و در جای دیگری نگهداری می‌شوند. دسته سوم اوراقی‌اند که هنگام تخریب، ساخت و ساز، مرمت، بهسازی و بازسازی بخش‌های مختلف حرم مطهر از میان دیوارها و فضاها بسته به دست آمده‌اند. اسنادی که در این نوشتار به آن‌ها پرداخته می‌شود، هنگام سامان‌دهی و بررسی این «اوراق بازیافتی» شناسایی شده‌اند. روشن نیست که این پنج برگ چه زمانی و چگونه به گنجینه نسخه‌های خطی کتابخانه راه یافته‌اند. با توجه به اثر چسب بر سطح برخی از این اوراق، می‌توان گفت که شاید برخی از این اوراق از لای جلدی کهنه بازیابی شده باشند.

پیشینه پژوهش

از پژوهش‌هایی که روی اسناد پیش از دوره مغول انجام شده است می‌توان به پاپیروس‌های مجموعه ناصر دیوید خلیلی اشاره کرد. این مجموعه دربردارنده شماری سند است که از لحاظ زمانی با اسناد نویافته این نوشتار مشابه است (جفری خان، ۱۳۸۱، صص ۵۴۲-۵۴۴). هم‌چنین از مجموعه جنیزه کنیسه بن عزرا در فسطاط^۱ برخی اسناد به دست آمده است که در سده پنجم و ششم نوشته شده‌اند. البته قدیمی‌ترین سند فارس یهودی‌ای که تاکنون در میان اسناد جنیزه شناسایی شده است و تاریخی مشخص دارد، سندی حقوقی است به تاریخ ۳ صفر ۳۴۰ قمری. اسناد جنیزه در کتابخانه‌های گوناگون پراکنده شده‌اند. بخشی از آن اسناد هم‌اکنون در کتابخانه دانشگاه کمبریج نگهداری می‌شود و تاکنون فهرستی جامع از اسناد آن کتابخانه فراهم نشده است (نیسن، ۱۳۹۳، ج ۱، صص ۲۲۱-۲۳۱).

چهار برگ از پنج برگ مجموعه بررسی شده در پژوهش حاضر در دو دهه آغازین سده ششم تحریر شده‌اند: یک برگ در سال ۵۰۷ق (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۷، ۱۴۸۶۸۳/۸)، دو برگ به احتمال در سال ۵۰۹ق (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۳، ۱۴۸۶۸۳/۴، ۱۴۸۶۸۳/۵)، ۱۴۸۶۸۳/۶، و یک برگ هم در سال ۵۱۴ق (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۹، ۱۴۸۶۸۳/۱۰). برگ دیگر مجموعه حاضر در غره شعبان ۵۶۵ق (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۱، ۱۴۸۶۸۳/۲) تحریر شده است.^۳ پشت و روی هر پنج برگ دارای نوشته است. اهمیت این پژوهش از آن روست که روی نمونه‌هایی اصیل از اوراق حساب سده ششم انجام شده است.

۱. جنیزه: گنجه؛ صندوق‌خانه یا پستوی کنیسه که کتاب‌های مذهبی را در آن نگهداری می‌کنند.

۲. شهری است در مصر.

۳. از فرزانة گرامی جناب آقای علی علیزاده آبدگاه، فهرست‌نگار نسخه‌های خطی پزشکی در کتابخانه آستان قدس سپاس‌گزاریم که نخستین بار توجه نگارندگان را به این اسناد معطوف کردند.

هدف مقاله پیش‌رو بررسی، بازخوانی و تحلیل این اسناد است. این پژوهش بر آن است تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. ساختار، ویژگی‌های صوری، و رسم‌الخط این اسناد چگونه است؟
۲. آیا خط سیاق در دستگاه دیوان‌سالاری پیش از دوره مغول هم فراگیر بوده است؟
۳. سیاق‌نویسی، پیش و پس از دوره مغول چه تغییراتی داشته است؟

ویژگی‌های صوری اسناد

به دلیل فرسودگی و شاید کاربرد دوباره این اسناد به‌عنوان مقوای جلد، به‌جز در یکی دو مورد به‌درستی نمی‌توان اندازه نخستین کاغذها را دریافت (برای اندازه کاغذها نک: شناسنامه هر سند). نقص و افتادگی نوشته‌های لبه برخی از برگ‌ها نشان می‌دهد که این اسناد بزرگ‌تر بوده‌اند و بعداً برش خورده‌اند. در میان این اوراق تنها برگ شماره یک به‌اندازه نخستین خودش نزدیک است (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۳، ۱۴۸۶۸۳/۴).

هرچند بدون بررسی‌های دقیق آزمایشگاهی نمی‌توان به‌درستی درباره ویژگی‌هایی چون الیاف یا آهار کاغذ سخن گفت، ولی از روی ظاهر اسناد، رنگ کاغذ اوراق نخودی است و جنس کاغذ هم نرم است. نرمی کاغذها نشانه پراکندگی و درازی الیاف ابریشم به‌کاررفته در بافت کاغذ است.

قالب و ساختار اسناد

ساختار، شیوه نگارش و بخش‌بندی فضای این اوراق همان شیوه فردنویسی است که در دوره‌های بعد نیز رایج بوده است؛ ولی در آن دوره اصطلاح فراگیر برای این نمونه از اسناد «ورق» بوده است. ورق عبارت بوده است از فردی کاغذ دارای دو بخش که هرکدام را یک «ضلع» می‌گفته‌اند و کتابت از ضلع راست آغاز می‌شده است (مازندرانی، ۱۹۵۲، ص ۲۶). اصطلاح ورق تا سده هشتم همچنان فراگیر بوده و پس از آن اصطلاح «فرد» جایگزین آن شده است (شیخ‌الحکمایی، ۱۳۹۸، ص ۱۳۴). دفترهای حساب کهن، کراسه‌بندی و شیرازه‌دوزی نداشتند؛ از این رو اوراق یا فردها می‌باید اندازه‌ای یکسان می‌داشتند تا هر دسته بتواند به شمایل یک دفتر درآید و سپس با جای گرفتن هر مجموعه از اوراق میان دو دَفّه^۱ به ساختار دفتر حساب درآیند.

از جمله تفاوت‌های آشکار سیاق‌نویسی این اسناد با نمونه‌های دوره‌های متأخر، شیوه نگارش مدّات است. کلمات کشیده در دوره‌های بعدی شکلی خاص پیدا می‌کنند و برخی از کلمات پرکاربرد چون دفعه و بابت به علامت تبدیل می‌شوند. بخشی از کتاب‌های آموزشی سیاق در دوره‌های بعدی، به شیوه نگارش حروف الفبا در نوشتن مدّات

۱. دَفّه: هر یک از دو پاره جلد کتاب؛ لت جلد.

اختصاص داده شده‌اند. نمونه‌های موجود در این اسناد نشان می‌دهد که در دوره‌های آغازین سیاق‌نویسی، مدّات به صورت حرف‌نویسی کامل کلمات و با همان خطوط رایج زمان نوشته می‌شده‌اند.

رسم الخط و نقطه‌گذاری

پایه نگارش کلمات متن، همان شیوه نگارش پیش از سده هشتم است. خط بدون نقطه و اعراب نیز تنها در یکی از اوراق دیده می‌شود: *العامل، المعامله، الرؤساء، الدوله، (ساکماق، ۱۴۶۸۳/۶)*. گذشته از اعراب‌گذاری، نقطه‌گذاری برخی از حروف نیز بایسته درنگ است. نقطه‌گذاری زیر حرف‌های بی نقطه برای تمایز از حرف‌های نقطه‌دار یکی از ویژگی‌های واژگان این اسناد است. برخی دیگر از ویژگی‌های رسم الخطی اسناد چنین است:

نگارش یک نقطه زیر «د» برای بازشناسی و تمایز از «ذ» همچون کلمه «النقود»، نگارش سه نقطه زیر «س» برای بازشناسی از «ش» در کلمات «المسلمه» و «السکر»

(ساکماق، ۱۴۶۸۳/۶). *الپیکر*

گذاردن نشانه سین بریده روی حرف «س»، گذاردن یک «ع» بریده شده مانند «ع» زیر حرف «ع» برای تمایز از حرف «غ» (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۶). نگارش یک نقطه زیر «ر» برای بازشناسی از حرف «ز» مانند «بنسایور»

(ساکماق، ۱۴۶۸۳/۶). *مسابو*

نگارش یک نقطه زیر «ص» برای ایجاد تمایز از حرف «ض» مانند «الاصل» (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۵). نگارش «کاف کوچک» روی «ک» *آ*

برخی واژگان با هر دو وجه - با نقطه و بی نقطه - نوشته شده‌اند: مانند «وجه» و «ح» - بسیاری از واژگان پر کاربرد و به ویژه واژگانی که تنها با یک وجه خوانده می‌شوند، بدون نقطه نگاشته شده‌اند؛ مانند «حقّ سعی». حرف «س» و حرف «ش» گاه با دندان کتابت شده‌اند و گاه بدون دندان: «بأسفراین» *سفرین* حساباند الف به حرف بعد از خود و نیز نگارش نقطه روی کشیده‌های سیاقی مانند: «الشعیر».

زبان، نوع خط و شیوه سیاق‌نویسی

زبان رسمی و اصلی دیوان استیفا در سده ششم عربی بوده است؛ به پیروی از آن، زبان این اسناد نیز عربی است. اگرچه گاهی تمایز میان خطوط ویژه این اسناد دشوار می‌نماید، ولی می‌توان گفت که نوع خط این اوراق به خط توقیع و رقاع نزدیک‌تر است. روش نگارش اعداد و کلمات در دفاتر حساب، شیوه ساده‌نویسی و حرف‌نویسی

اعداد عربی یا همان شیوه سیاق است. باتوجه به نزدیک بودن شکل حرف نویسی عربی اعداد به اصل خود، در بازنویسی اعداد سیاق همان شیوه اصل واژه‌های عربی را به کار گرفتیم؛ یعنی نشانه‌های کوتاه شده (علامت‌های اختصاری یا کوتاه‌نیش) به شکل اصلی و کامل بازخوانی شده‌اند. این موضوع به خوبی می‌تواند تحوّل نگارش‌های سیاقی را در این اسناد نشان دهد و برای نمونه‌های احتمالی مشابه هم منبعی کمکی به شمار آید. برای نمونه، چنین می‌نماید که خطوط کجی که بر انتهای برخی اعداد سیاق دیده می‌شود، خط جایزه باشد. خط جایزه خطی بوده است که در هنگام انتقال اطلاعات اوراق حساب به دفاتر دیگر، در کنار یا روی اعداد کشیده می‌شده است. ریشه علامت موسوم به جایزه، می‌تواند از ساده‌نویسی شده کلمه «نقل»^۱ به وجود آمده باشد.

ازسوی دیگر جزئیات نقد و جنس، یعنی اعداد کمتر از دینار و اوزان ذیل من، به صورت اعشاری (نصف، ثلث، ربع و ترکیب دو یا سه مورد باهم) ذکر شده‌اند. با کم شدن ارزش دینار در دوره‌های بعد، کاربرد اعشار برای دینار عملاً حذف شده است (برای تفصیل موضوع رک: شیخ‌الحکامی، ۱۳۹۷، صص ۲۴-۳۶).

استفاده از اصطلاحات حرف و دفعه و رعایت تقدّم و تأخر کاربرد این دو اصطلاح نیز تا آخرین دوره سیاق نویسی ثابت است. «حرف در لغت، طرفی از اطراف را گویند و دفعه یک مرّه را گویند... و حرف را باید که بر دفعه مقلّم دارند و چون حرف [را] کشیده باشند اگر بعد از حرف تفصیلی واقع شود، باز دفعه [را] بکشند؛ یعنی چنانکه دفعه از حرف برمی‌خیزد و باز حرف از دفعه برخیزد» (مازندرانی، ۱۹۵۲، ص ۲۷).

بازخوانی اسناد

در دنباله این مقاله، متن کامل اسناد بازخوانی می‌شود. یادآور می‌شویم که به دلیل تعداد اندک این دست از آثار، و فرسودگی و نقص برخی از اوراق و خط ویژه این اسناد، تردید و خطا در تشخیص شکل درست برخی از علامت‌ها و حتی کلمات، موضوعی اجتناب‌ناپذیر است.

نشانه‌های زیر برای مشخص کردن کلمه ناخوانا، آسیب کاغذ، تردید در خوانش صحیح، و افزوده‌های مصحح استفاده شده است:

... : یک کلمه ناخوانا؛

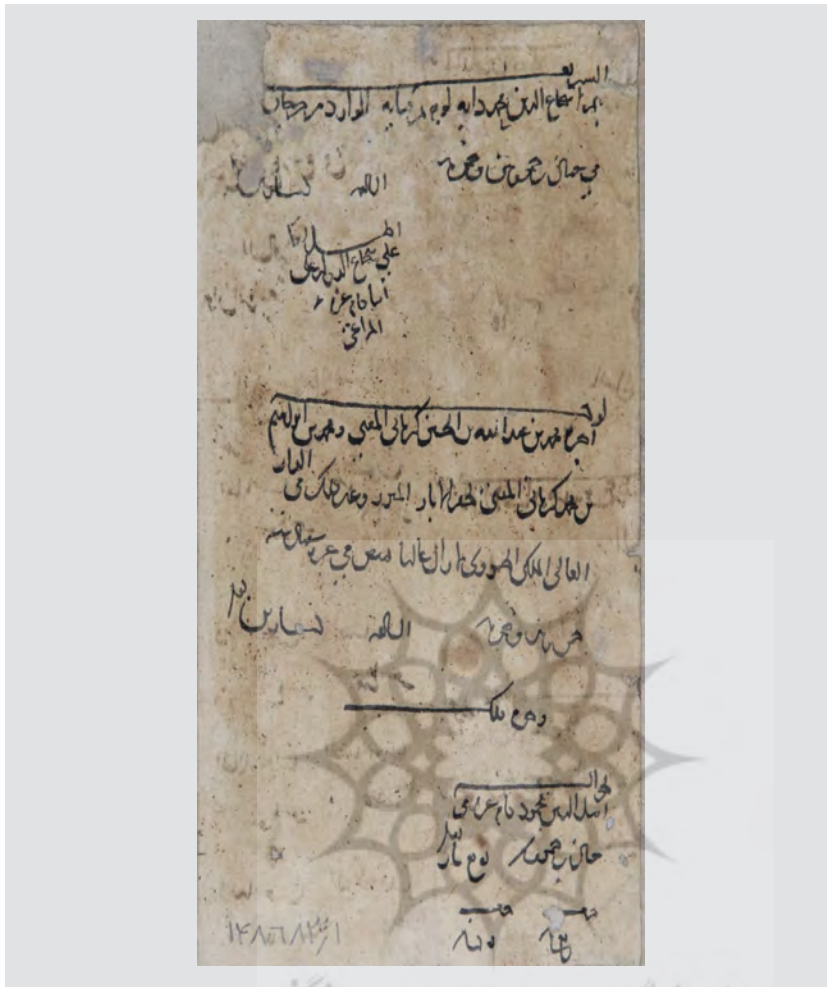
+++ : این علامت بیانگر یک کلمه کامل است که به دلیل آسیب کاغذ از بین رفته است؛ ولی (+ یا ++) نشان‌دهنده نقص در یک یا چند حرف یک کلمه است.

(?) : تردید در درست خواندن مصحح یا درست نویسی کاتب؛

[] : افزوده مصحح به قرینه لفظ یا معنا.

۱. نقل: نقل شد.

سند شماره ۱

ماخذ: ساکماق، ۱/۱۴۸۶۸
اندازه: ۱۹/۸ × ۱۱/۱
تاریخ: غرة شعبان سال ۵۶۵ق

این سند، برات «تشریفی» است که «به اسم» «شجاع الدین محمد دایه» از جرجان فرستاده شده است. «تشریف» برای گرامی داشتن، نواختن، دلجویی یا پاداش در برابر کار یا خویش کاری کسی و «به اسم» «صاحب تشریف» رانده می شد و یادکرد آن در نوشته های تاریخی و ادبی بسیار دیده شده است. برجای ماندن چنین نمونه کممانندی از سال ۵۶۵ق برای بررسی های سندشناسانه بسیار پربار و روشنی بخش است. از سوی دیگر ساختار برات نویسی و حواله دادن به فردی برای پرداخت مبلغ و حتی شیوه نگارش بخش های مختلف این سند با ساختار برات نویسی تاروگار قاجار پیوستگی و تداوم بسیاری دیده می شود. این موضوع همانندی و پیوستگی روش کار مستوفیان را در دوره ای طولانی به خوبی نشان می دهد. این سند از دیدگاه تاریخ اجتماعی و اقتصادی نیز دارای ارزش است. در پایان این

سند دستمزد (وجه اجرت) دو چاه‌کن کرمانی به نام‌های محمدبن عبدالله بن حسین و محمدبن ابراهیم بن محمد پرداخت شده‌است که در خانه اصیل الدین محمود ملکی هروی، الآبار المبرز (چاه‌های پسابی) کنده‌اند. بررسی این سند پرداخت می‌تواند ارزش کار آن دو را در نیمه دوم سده ششم نشان دهد. یکی از این دو، نصف [و] ربع دینار برابر با $\frac{72}{96}$ دینار و دیگری نصف دینار برابر با $\frac{48}{96}$ دینار ستانده‌است.

[متن سند شماره ۱:]

التَّشْرِيفُ

باسم شجاع الدین محمد دایه، لوجه ثمن قبایة الوارد من جرجان
فی شعبان سنة خمس و ستین و خمس مائة [(۵۶۵)]

السَّابُورِيَّةُ دینارین

الم_____ا ک ا

علی شجاع الدولة علی

... - أدام الله عزّه - عن

المراغی (۴)

لوجه

اجرة محمدبن عبدالله بن الحسين کرمانی المقنّی، و محمدبن ابراهیم

بن محمد کرمانی المقنّی، بحفر الآبار المبرز و غیر ذلك فی الدار

العالی الملکی الهروی - لزال عالیاً - قبض فی غرة شعبان سنة

خمس و ستین و خمس مائة السَّابُورِيَّةُ دینارین / نُقِلْ

وجوه ذلك

پرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

بحوال_____ة

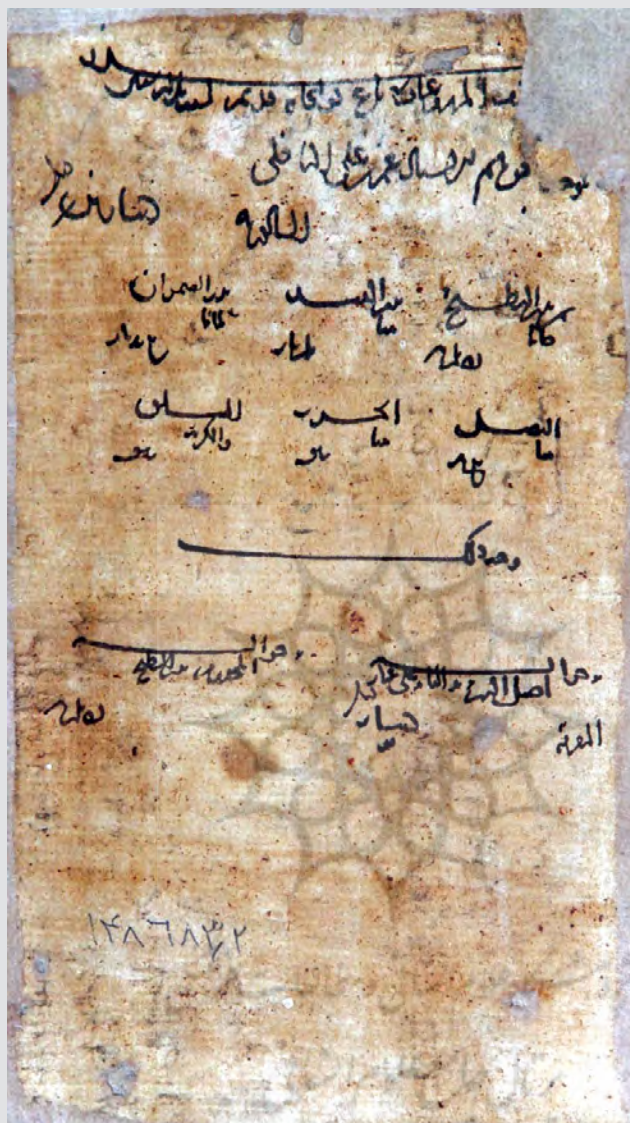
اصیل الدین محمود - دام عزّه - فی

شعبان سنة خمس و ستین نصف [و] ربع دینار / نقل

حرف_____

ربع دینار نصف دینار

۱. پس از باسَم الف نوشته شده و خط
خورده‌است.

سند شماره ۲

ماخذ: ساکماق، ۲/۱۴۸۶۸۳

اندازه: ۱۹/۸ × ۱۱/۱

تاریخ: غرة شعبان سال ۵۶۳ (ق)

این صفحه، سیاهه خرید بذرهای بطیخ (هندوانه)، خربزه، کدو، خیار، ضیمران (ریحان)، بصل (پیاز)، الجزر (هویج) و السلق (چغندر) برای کشت در باغ دولت‌خانه است. میزان خرید هر کدام به وزن و معادل هزینه پرداخت شده در این ورق ذکر شده است.

[متن سند شماره ۲:]

[الب]_____ذر

++لف المزروعات فى باغ دولتخانه قديم لسنة ثلاث ستين

بموجب [!]ذن، باسم الاستاد عمر بن على الباقلی

السابورية دینارین/نقل

بذر البید	بذر الصیمران	ثمن بذر البطیخ
مناً	ثلاث مناً	خمسة مناً
ثلث دینار	ربع شعیر دینار	نصف ثلث دینار

السلق	الجزر	البصل
والکربة	مناً	مناً
ثمن شعیرات دینار	ثمن شعیرات دینار	ربع دینار

وجه ذلك _____

عن حواله _____ عن حواله _____

اصیل الدین عن ید القايد على عیار المخدوم بذر البطیخ

المقر به دینار و دائق/نقل علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

سند شماره ٣

ماخذ: ساكمان، ١٢٨٦/٣
اندازه: ٢٠/٥ × ١٣/٨
تاريخ: ٥٠٩ ق

این سند خراجیه‌ای است از سال ۵۰۷ق که با محاسبه «فرع عامل» خراج آغاز شده است. عامل خراج ملک محمود هروی است. «عین» خراج ستانده شده پانزده دینار و نصف ربع دینار برآورد شده که ده دینار آن نقد (بعینها) و دو دینار آن برابر با پانصد من غله، و سیصد من کاه برابر با نصف ربع دینار ($\frac{72}{96}$) ستانده شده است. این سنجش‌ها از دیدگاه تاریخ اقتصادی و ارزش پول سلجوقیان دارای اهمیت است. واحد پیمایش التبن یا کاه در برخی نوشته‌ها «وقر»^۱ و واحد پیمایش الغله «مد»^۲ نگاشته شده (ن.ک. مازندرانی، ۱۹۵۲، ص ۱۸۹؛ کاشانی، المرشد فی الحساب، ب ۲۹۱)؛ ولی در این سند هر دو به «من» آمده است. این نکته کاربرد متفاوت سنجه‌ها در حوزه‌های جغرافیایی و یا دوره‌های تاریخی را نشان می‌دهد. نیز در این سند «تعهد تلامذه» سه دینار است. جایگاه «عامل» در ستاندن خراج کم و بیش شناخته شده است و چنانکه می‌دانیم عامل، گاه خود خراج را می‌ستاند و گاهی به دیگری واگذار یا مقاطعه می‌نموده است. بنابه روایت تاریخ قم این مقاطعه‌کار «جهبذ، کهبذ یا گهبذ» نامیده شده است و «مراد به جهبذ شخصی است که ارباب خراج او را به دیوان آرند تا صاحب عهده شود که مال و متوجهات ایشان به تمام بستاند و به دیوان رساند» (قمی، ۱۳۸۵، ص ۳۸۱). بررسی جایگاه «تلامذه» در اسناد مالی بایسته بررسی بیشتری است. تنها در رساله فلکیه ذیل «صورت قانون مملکت تبریز» از «تلامذه» با عنوان «العامل فی السوق» یاد شده است (مازندرانی، ۱۹۵۲، ص ۱۷۵). گمان می‌رود تلامذه گماشتگانی بوده‌اند که در ستاندن خراج به عامل یاری می‌رسانده‌اند و دارای سهمی جداگانه بوده‌اند. در این سند پانزده و نصف [و] ربع دینار برابر با $۱۵\frac{72}{96}$ فرع عامل و سه دینار «تعهد تلامذه» است که جداگانه برآورد شده است. همین سهم در سند دیگر این مجموعه هم دیده می‌شود (ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۶). ثابت بودن این مبلغ برای دریافتی تلامذه در هر دو سند، این گمان را پدید می‌آورد که برخلاف عامل - که دریافت او برپایه درصد کل از نقد و جنس بوده - دریافتی تلامذه مزدی ثابت بوده است و آن‌ها سهمی از غله دریافت نمی‌کرده‌اند. در پایان سند همه ارکان با هم جمع شده و چهارصد دینار به دست آمده است: «جملتاه عن الاصول و الفروع الدیوانیه و تعهد العامل».

۱. بار خر و استر؛ خروار معادل چهل صاع.
۲. نوعی پیمانه که اوزان مختلفی برای آن ذکر شده است

[متن سند شماره ۳:]

و[يضـ]يف الى ذلك _____ عن
جهة فرع العامل و التّعهد باسمه و هو الأمير العميد^١، نورالدولة، وجيه الملك، محمود الهروى
- أدام الله تأييده - العامل على هذه المعاملة
العين خمس عشر دينار و نصف ربع

بعينها	من الغلّه عن	من التّسعين
عشر دينار	خمس مائة من	ثلاثمائة من
	دينارين ^٢	نصف ربع دينار

جملت _____ اه عن
الاصول و الفروع الديوانية و تعهد العامل ما ينسب الى معاملة سنة تسع و خمسمائة
من العين السابورية اربع مائة [دينار]

التسليم من ذلك _____
ما صار حواله +++ بتاريخ ع[عشر من شهر] رمضان [من سنة تسع] و خمسمائة
من العين السابورية اربع مائة [دينار]

١. شايد: الامير العهد
٢. هر دو عدد مغشوش است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مَهْدَبُ الْمَلِكِ» یاد می شود. گویا شحنگان نیز از خراج ستانده شده، سهم دریافت می کرده اند؛ زیرا در پایان سند «مال الشَّحْنَه» محاسبه شده که با اَسِيب دیدگی کاغذ نام شحنه ای که مال به نامش برآورد شده از میان رفته است.

[متن سند شماره ۴:]

+++

دینار و ثمن و من ذلک

الف _____ روع

العین، تسع عشر دینار

و ثلث طسوج

+++] _____ ارده ... چهار دانگ _____

+++ مائة اربع عشر دینار باسَم ابی +++ صلاح الدین، مهْدَبُ الْمَلِكِ؛

و ثمن ثلث دام تحيَّته (؟).

مائة خمس عشر دینار

و دانق و دانتق علی +++ مائة و ثلث عشرین دینار

ثمانمائة و قر و شعیرین طسوج حبه

و من [ذلک _____]

+++ مال _____ +++ [ال-شحنة (؟)]

باسم ... +++

[متن سند شماره ٥:]

منها

دفعه [هـ] _____

فى وجه الخراج المرتب على الاسباب الخاصة باسفرين [ل] سنه تسع [و خمس مائه]
و النقود المسلمة بنسابور

العين: الف مائة ست و تسعين دينار و ربع شعيرين

يزاد اربعمائة دينار و ربع

يزاد تسعه [ششرين دينار]

الغلة: خمس مائه من

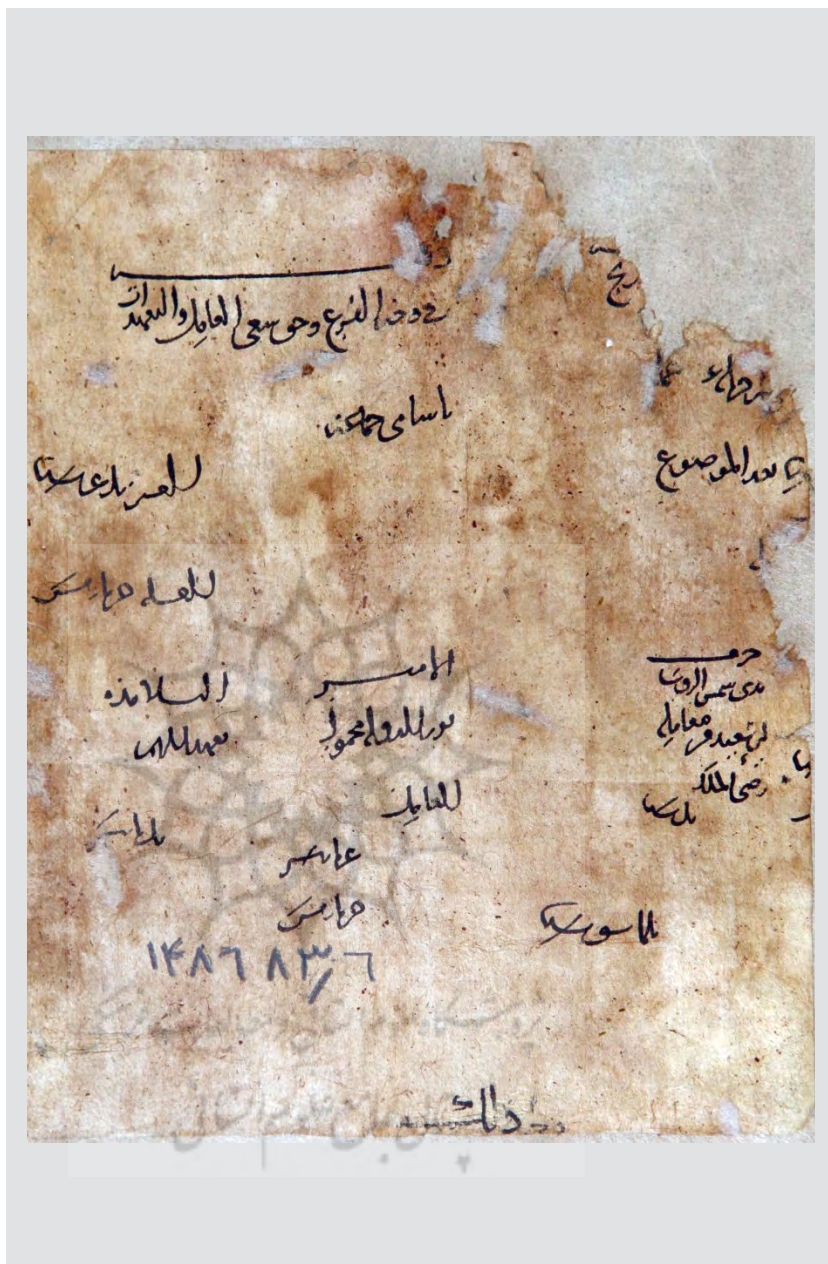
الحنطة الشَّعير

مأتين خمسين مناً مأتين خمسين مناً

من ذلك

حرف

فى وجه الخراج المرتب على الاسباب باسفرين لسنه تسع خمس مائه لوجه
الأصل و حق سعى العامل
العين: ثلاثمائة ثلاث و ثمانين دينار

سند شماره ۶

ماخذ: ساکباق، ۱۴۸۴/۶
اندازه: ۱۶ × ۱۳/۸
تاریخ: ۵۰۹ق؟

روی دیگر سند، «وجه الفرج» خراج و «حق سعی العالم» است. سند آسیب دیده و بدون تاریخ است. عامل دریافت خراج در این سند «امیر نورالدوله محمود» است. نیز از «شمس الرؤسا ابی سعید» یاد شده است.

[متن سند شماره ٦:]

[دفعه] هـ [دفعه] هـ

+++ +++ [تأريخ] في وجه الفرع و حق سعى العامل و التعهدات

+++ خمس دينار عمله

باسامى جماعة

+++ +++ بعد الموضوع

العين: ثلاث عشر دينار

الغله: خمس مائة وقر

[حرف] الأميير التلامذه

+++ +++ يدي شمس الرؤسا نورالدولة محمود تعهد اليهم

+++ +++ ابى سعيد من معامله العامل

عشر دينار رضى الملك

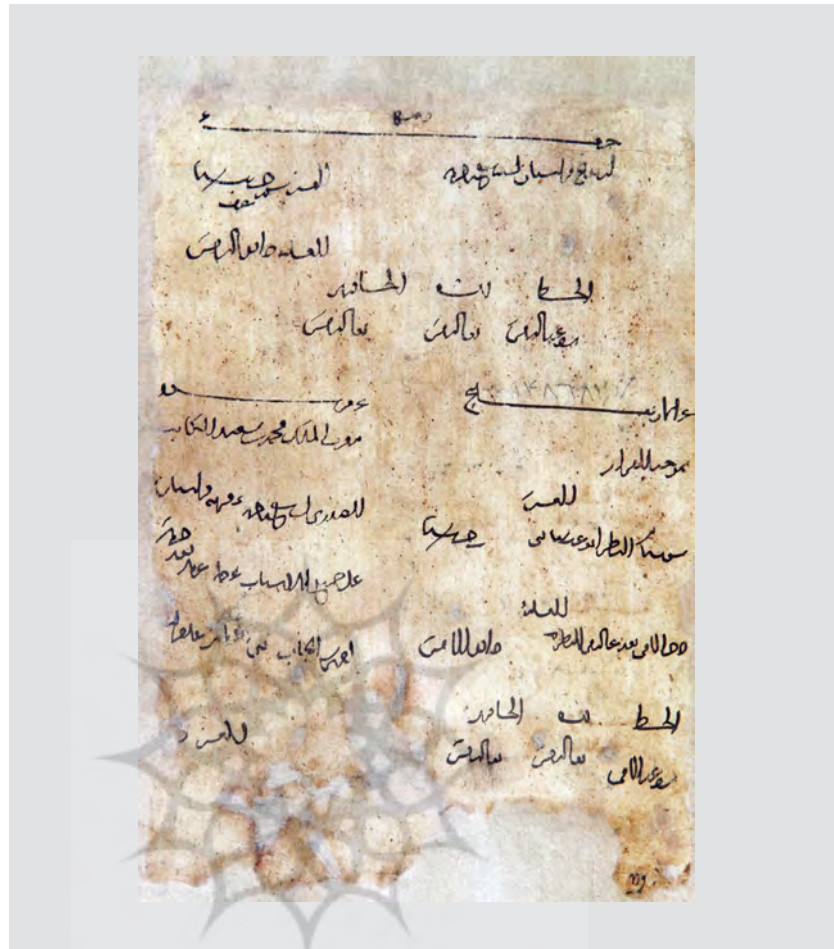
ثلاث دينار ثلاث دينار

ثلاثمائة و سبعين دينار

وجه ذلك

+++ +++

پرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

سند شماره ۷

ماخذ: ساکباق، ۱۴۸۶۳/۷
اندازه: ۱۹/۵ × ۱۴/۸
تاریخ: ۵۰۷ ق

در این سند ارتفاع (خراج) فرآشیان به سال ۵۰۷ ق محاسبه شده است. فرآشیان اکنون از وابسته‌های بخش هلالی شهرستان جغتای در خراسان رضوی است. نویسنده اشرف‌التواریخ فرآشیان را از اعمال جوین دانسته است (نوری، ۱۳۸۶، ص ۴۶۵). ارتفاع روستای فرآشیان در این سال ۵۷/۵ دینار نقد، ۳۵۰۰۰ من غله؛ دربردارنده ۱۷۰۰۰ من گندم، ۹۰۰۰ من جو، و ۹۰۰۰ من جاورس (گاورس: ارزن) و نیز ۳۸۰ من پنبه یا عدس است. در ادامه سند «مرسومی» به نام «مقرّب‌الملک محمدبن سعید کاتب» «عن قریه فرآشیان» به ارزش ده دینار نقد و پنج دینار «اجری من الحساب» رانده شده است. نیز «النظر: اربع‌عشرین، سیاتی ست‌خمسین دینار» دیده می‌شود که پس از آن «النظر» ذیل «العین» ارتفاع محاسبه شده است. کاشانی، النظر را «آنچه بنام صاحب ملک از مال فرونهند و ۱. نواحی (حکومتی)

نخواهند و هر سال بر وى برانند» دانسته است (كاشانى، المرشد فى الحساب، ب۱۶۸). در پشت همين برگ نيز النظر ۳۸۰ دينار بر آورد شده است.

[متن سند شماره ۷:]

و منها

حرف _____ عن

ارتفاع فراشيان لسنة سبع و خمس مائة

العین: سبع خمسين دينار و نصف

الغلة: خمس اربعين آلاف من

الجـاورس

تسع آلاف من

الحنطه الشـعير

سبع عشرين آلاف من تسع آلاف من

عن الارتفاع

عن

مرسـوم _____

بموجب القرار

مقرب الملك، محمدین سعید الکاتب

الصدرى لسنة سبع و خمس مائه عن

قرية فراشيان

العین:

سبعين (؟) دينار نقد، النظر، اربع عشرين سيأتى

ست خمسين دينار

على جميع الأسباب عن جملة:

الغلة:

عشر دينار نقد خمس دينار [النظر]

خمس خمسين آلاف من نقد، عشر آلاف من،

النظر

اجرى من الحساب... من بابت...

خمس اربعين آلاف من

خمس دينار

الحنطه الشـعير الجاورس

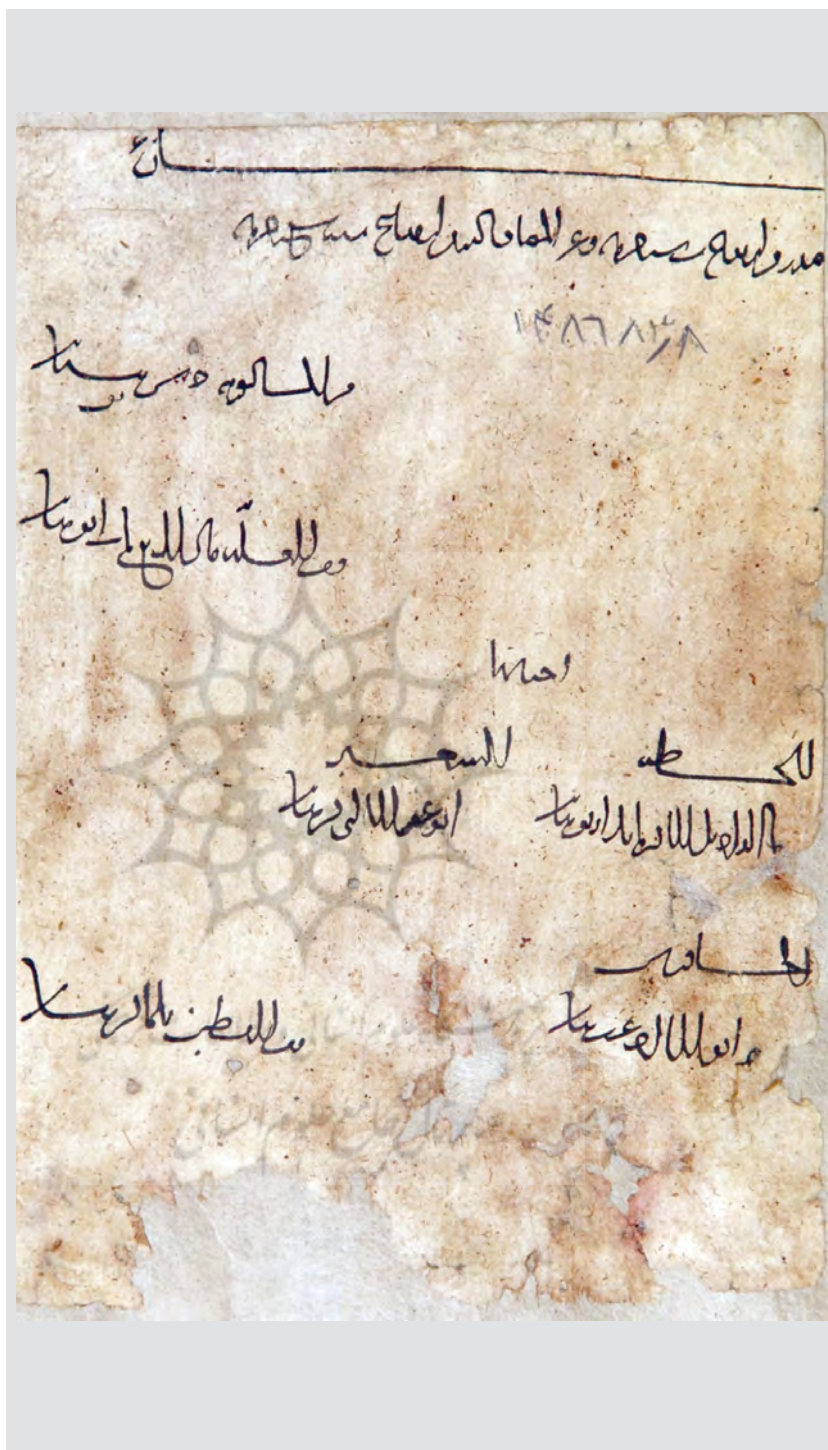
سبع عشرين تسع آلاف تسع آلاف

العین: [خمس عشر دينار؟]

من

من

آلاف من

سند شماره ۸

ماخذ: ساکماق، ۱۴۸۶۸۳/۸
اندازه: ۱۹/۵ × ۱۳/۸
تاریخ: ۵۰۶ ق

[متن سند شماره ۸:]

[جملت] _____ ان عن
++ در و ارتفاع سنة ستّ خمس مائة و عن المضاف اليه من ارتفاع سنة سبع و خمس مائة
من [العين] السّابورية: خمس ستين دينار و دانق
و من الغلّة: مأتين الف تسع مائة ست اربعين مناً

اجريها

الحنطة الشعير

مناً ٢٤٠٨٢

مناً ١٣١٨٤٣

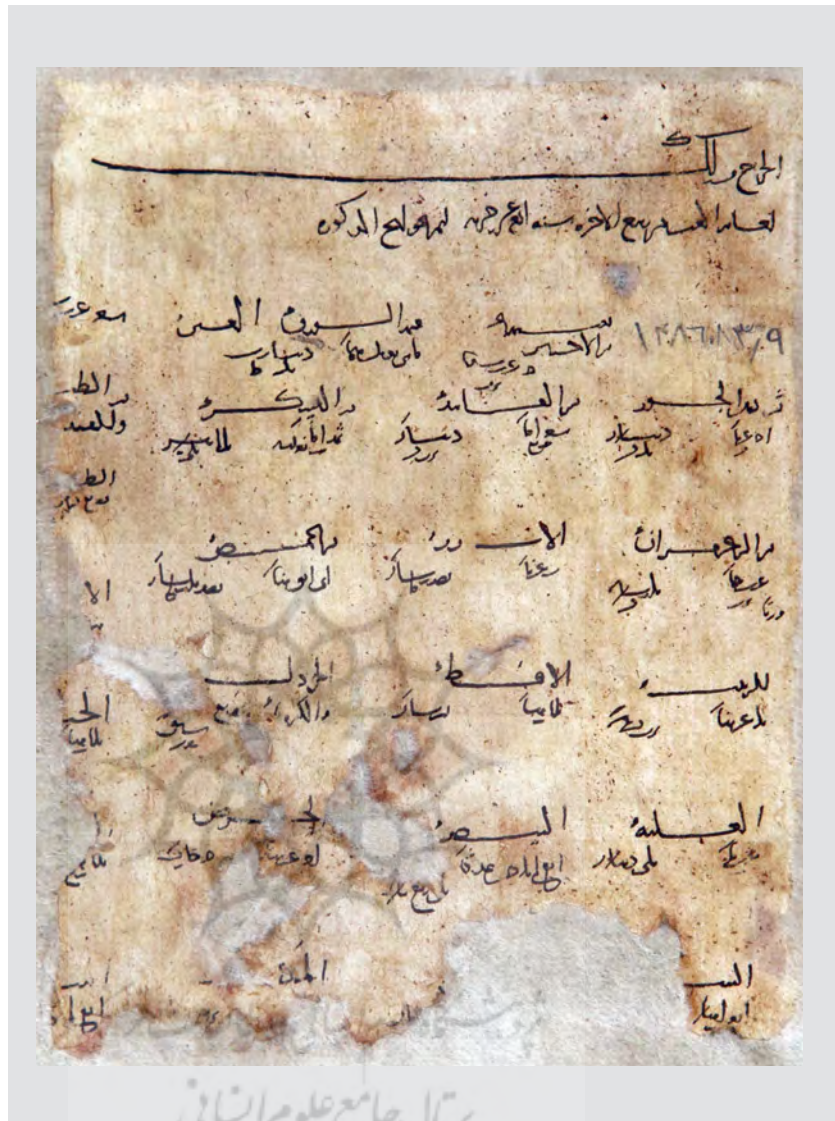
الجورس

مناً ٤٥٠٢١

و من القطن^٢ ٣٨٠ من

١. اجري: مستمرى؛ مقررى؛ جيره؛ وظيفه
و رآته؛ جنسى كه به لشكريان و جز آنان
ميداده‌اند. آن را اجراء و اجرا و جرى و جيره
نيز گویند.
٢. قطن به معنای پنبه است؛ منتها احتمال
دارد قطن باشد به معنی عدس (ویراستار).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

سند شماره ۹

ماخذ: ساکماق، ۱۴۸۶۲/۹
اندازه: ۱۸/۵ × ۱۳/۸
تاریخ: ۵۱۴ ق؟

روی ورق دربردارنده خرید و ارزش دانه‌ها، گیاهان و خشکباری است که تا پایان دههٔ ربیع‌الآخر ۵۱۴ ق فراهم شده‌است. برخی از آن‌ها «لبّ الجوز (مغز گردو)، الفانیذ (قند)، السكر (شکر)، الزعفران (زعفران)، الارز (برنج)، الحِمَص (نخود)، الزیّب (کشمش)، النخردل، البیضه (تخم مرغ)، الحُرْض (اشنان)» هستند. در این سند ارزش ۴۳۵ تخم مرغ برابر است با «ثلث ربع دینار $(\frac{56}{96})$ »، ارزش ۴۲ من نخود برابر با «نصف‌ثلث دینار $(\frac{80}{96})$ »، ۱۱ من مغز گردو نیز برابر با «یک دینار و ثلث‌ثمن $(\frac{44}{96})$ » برخی از این داده‌ها برای پژوهش در

تاریخ کشاورزی بسیار سودمند است. برای نمونه در این اسناد نمایان می‌شود که کشت گیاه زعفران در خراسان سده ششم فراگیر بوده و در خوراکی‌ها نیز از آن بهره‌برداری می‌شده؛ چنانکه ارزش بیست مثقال و دو شعیر زعفران سه دینار و ثمن، برابر با سه دینار و $\frac{12}{96}$ برآورد شده‌است (ساقماق، ۱۴۸۶۸۳/۹).

[متن سند شماره ۹:]

الخرج من ذلك			
لغاية العشر من ربيع الآخرة سنة اربع عشر و خمس مائة لثمن الحوايج المذكورة			
بعينها عن	قيمة الورق عن	العين	سبع عشرين ++
من الاخرين (؟)	مائة من، تسع	دینارین و	
خمس عشرين دیناراً و	ثلثین درهم	ثلث طسوج	
شعیر ثمن			
ثمن لب	من الفانید	من السکر	من الطیب [ب] و
الجوز	سبع أمان و خمس ریع،	ثمان أمان	القندر [ر]
احد عشر مناً	دینار و شعیرین ثمن	ست تسعین کیل (؟)	+++ +++
و ثمن دینار		ثلاث دینار و ثلثی	
و ثلث ثمن			
من الزعفران	الا رز عن	من الحمص عن	الطیب [یب]
عشرین مثقال	ست عشر مناً	اثنی و اربعین مناً	نصف ربع
و شعیرین	نصف دینار و ...	نصف ثلث دینار	+++
ذرتاً،			
ثلاث دینار و			
ثمن			
الزبيب عن	الاقسط عن	الخردل	الحمی ++
ثلث عشر مناً	ثلاث مناً	والکبره عن	ثلاث مناً
شعیرین ثمن	ثمن دینار	شعیر دائق (؟) و شعیرین	+++
دینار			
العلبیه	اللبیضه	الحرض	+++
عشرین مناً	اربع مائه ثلاث و	احد عشر مناً	+++ ثلاث
ثلثی دینار	خمسین عدداً	خمس و خمسین ...	
	ثلث ربع دیناراً		
السبب ++		المد ++	
اربع امان		+++ +++	الیبی
+++			اربع مائه +++

۱. این علامت که چندین بار تکرار شده‌است، به درستی دانسته نشد. بخش دوم ظاهراً «نق» (دائق یا دانگ) است به معنی یک ششم که در نمونه‌های دوران بعد به صورت سدس نوشته شده‌است.
۲. دوسوم (در اصل ثلثین بوده؛ ولی چون مضاف شده نون آن حذف شده‌است).

سند شماره ۱۰

ماخذ: ساکماق، ۱۰/۱۴۸۶۸۳
اندازه: ۱۸/۵ × ۱۴/۸
تاریخ: ۵۱۴ ق؟

در این روی ورق، برخی دیگر از رستنی‌های دارویی، دانه‌ها و پارچه‌ها آمده‌است. برخی از آنها چنین است: «التین، الباقلی، العدس، لب الفستق (مغز پسته)، اللویج، البصل». برخی داروها و گیاهان که سودمندی‌هایی در قرابادین^۱، داروشناسی و پزشکی داشته‌اند در این ورق دیده می‌شوند؛ از جمله شاهداتق (شاهدانه)، دارصینی (دارچین)، القطونا (اسفرزه). نیز پارچه‌هایی چون غزل الحلاقه (پشم بز) و شال نیز در این ورق دیده می‌شود. ارزش ۳۳ من پیاز برابر با یک‌هشتم دینار ($\frac{12}{96}$)، ۶ من عدس برابر با یک‌چهارم

۱. دانشی که به شناخت خواص ادویه و گیاهان دارویی می‌پردازد.

دينار (24)، و نيز يك طاق شال يكهشتم دينار (12/96) برآورد شده است. نگاره بيشتر اين گياهان در دست نويس كهن الحشائش ديده مى شود (ديوسكوريدس، ۱۳۹۱، ص ۲۲).

[متن سند شماره ۱۰:]

التين الهومكى (؟) عن
ثلاث مناً ثُمن دينار
البـاقلى
مغرف اربع عشر مناً،
شعيرين دينار
العـدس
المقشّر ست مناً
ربع دينار

الحسل (؟) عن
اربع اعداد
ثُلت دينار
لبّ الفستق عن
منوين نصف ربع ثمن
شعيرين ثمن دينار
البصـل
ثلث ثلاثين من
ثمن دينار

اللّويـجـاج عن
مناً طسوج حبه
قرا الرّمان عن
مناً حبه
الشّـاهـدنيق عن
ثلاث من اربع ...

+++ بقولـ عن
رُبـع دينار نصف
الدّارصيني عن
تسع استار شعيردائق
الشّالـ عن
ثُمن دينار طاق

بذر الشـداب (؟)
طسوج حبه
تسع دينار

بذر البصل بذر البادنجان
نصف ... من رُبـع +++
ثُمن دينار طسوج حبه شعيرين
عزّـلـ الحلاقه
عشر مناً
شعيردائق
[بذر] القطونا عن
+++ خُمس دينار (؟)

الكربه
رُبـع من
شعيرين
الحلـ [يب؟]
سبع مناً
++ لـخ عن
++ مناً شعيردائق

++ اعن
شعيردائق (؟) و شعيرين

نتیجه‌گیری

یافتن پنج برگ اصیل از سده ششم هجری از میان اوراق بازیافتی کتابخانه آستان قدس رضوی این امکان را فراهم کرد تا بتوان مطالعه درباره پیشینه دفترنویسی و نظام دفترداری در حسابداری کهن و نیز خط سیاق را با استناد به نمونه‌هایی اصیل دنبال کرد. اندازه‌های رایج در ایجاد ورق (فرد) و شکل‌گیری دفتر، شیوه نگارش و تقسیم‌بندی فضای هر ورق، و نیز موضوع تبدیل تدریجی حرف‌نویسی اعداد از زبان عربی به علامت‌های سیاق، و تأثیر خط توقیع در ساده‌نویسی و حذف برخی حروف آغاز مرحله‌ای است که اعداد سیاق از شکل نوشتاری کمی فاصله می‌گیرد و در دوره‌های بعد هر عدد به یک علامت تبدیل می‌شود. کلمات کشیده یا مدّات نیز -چنان‌که در نمونه‌های مکشوفه دیده می‌شود- به صورت کاملاً واضح و تنها با کشیدن یک حرف از کلمه به مدّ تبدیل شده‌اند (مانند کلمه دفعه)؛ ولی در دوره‌های بعد این مدّات تنها به خطی کشیده تبدیل شده‌اند. خلاصه‌نویسی اجزای دینار، هم در نقد و هم در جنس به صورت مختصر کلمات نصف، ثلث، ربع و ترکیب دو یا سه عدد اعشاری برای نشان دادن یک شعیر ($\frac{1}{96}$)، تا نصف‌ثلث‌ثمن شعیرات ($\frac{95}{96}$) نوشته شده‌است. هم‌چنین دستیابی به نمونه‌هایی اصیل از بروات خراج و تشریف و اصطلاحات رایج، میزان خراج و عوامل تحصیل مالیات، قیمت محصولات و میزان دستمزد و ... از جمله نکته‌هایی است که در متن مقاله به جزئیات آن اشاره شده است.

منبع

اسناد

سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق):

۱۴۸۶۸۳/۱؛ ۱۴۸۶۸۳/۲؛ ۱۴۸۶۸۳/۳؛ ۱۴۸۶۸۳/۴؛ ۱۴۸۶۸۳/۵؛ ۱۴۸۶۸۳/۶؛ ۱۴۸۶۸۳/۷؛ ۱۴۸۶۸۳/۸؛ ۱۴۸۶۸۳/۹؛ ۱۴۸۶۸۳/۱۰.

نسخه خطی

کاشانی، حسن‌بن‌علی. *المرشد فی الحساب*. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره بازبایی ۲۱۵۴.

کتاب

جفری خان. (۱۳۸۸). *پاپیروس‌ها: صورت حساب‌ها، نامه‌ها و اسناد*. (مهرناز نصریه، مترجم). تهران: کارنگ.

حسینی منشی، محمد میرک بن مسعود. (۱۳۸۵). *ریاض الفردوس خانی*. (ایرج افشار و فرشته صرافان، کوشش گران). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

دیوسکوریدس، پدانیوس. (۱۳۹۱). *الحشائش*. (غلام علی عرفانیان، مقدمه نویس؛ مهرا بن منصور بن مهرا ن، مترجم). مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۸۵). *تاریخ قم*. (محمد رضا انصاری قمی، کوشش گر). قم: کتابخانه بزرگ آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

مازندرانی، عبدالله بن محمد بن کیا. (۱۹۵۲م). *رساله فلکیه در علم سیاحت*. (والتر هینس، کوشش گر) آلمان: فرانس اشتاینر.

مقاله

شیخ الحکمایی، عمادالدین. (۱۳۹۷). «ریشه یابی علامت های کسر در سیاق دوره ایلخانی». *میراث علمی اسلام و ایران*، شماره ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۷. صص ۲۴-۳۶.

شیخ الحکمایی، عمادالدین. (۱۳۹۸). «فرد و جایگاه آن در طبقه بندی اسناد اسلامی». *پژوهش های نسخه شناسی*، شماره ۳ (زیر چاپ).

نیسن، فردریک. (۱۳۹۳). «جنیزه: مجموعه اسناد و مدارک کشف شده در جنیزه کنیسه بن عزرا در فسطاط». *دانشنامه جهان اسلام*. جلد ۱۱.

English Translation of References

Documents

Sāzmān-e Ketābxāne-hā, Muze-hā va Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi (Sākmāq) (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of AstaneQuds-eRazavi): 148683/1; 148683/2; 148683/3; 148683/4; 148683/5; 148683/6; 148683/7; 148683/8; 148683/9; 148683/10. [Persian]

Manuscripts

Kashani, Hasan Ibn Ali. "Al-moršed-o fel-hesāb" (The guide for accounting). Ketābxāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Šorā-ye Eslāmi (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 2154. [Persian]

Books

- Dioscorides, Pedanius. (1391/2012). "*Al-hašā'eš*" (De materiamedica). Introduction by Gholam Ali Erfanian. Translated by Mehran Ibn Mansour Ibn Mehran. Mashhad: Sāzmān-e Ketābxāne-hā, Muze-hā va Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi (Sākmāq) (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of AstaneQudseRazavi). [Persian]
- Ghomi, Hasan Ibn Mohammad Ibn Hasan. (1385/2006). "*Tārix-e Qom*" (The history of Qom). Edited by Mohammad Reza Ansari Ghomi. Qom: Ketābxāne-ye Bozorg-e Āyatollah Al-Ozmā Mar'āši Najafi (Ayatollah Mar'ashi Najafi Library). [Persian]
- Hoseini Monshi, Mohammad Mirak Ibn Mas'oud. (1385/2006). "*Riāzol-ferdows-e xāni*" (Khani gardens of paradise). Edited by Iraj Afshar & Fereshteh Sarrafan. Tehran: Bonyād-e Mowqufāt-e Doktor Mahmoud Afšār (Dr. Mahmoud Afshar Foundation). [Persian]
- Jeffrey Khan. (1388/2009). "Pāpirus-hā: Surat-hesāb-hā, name-hāvaasnād" (Papyri: Bills, letters and documents). Translated by Mehrnaz Nasrieh. Tehran: Kārang.
- Mazandarani, Abdollah Ibn Mohammad Ibn Kia. (1952). "*Resāle-ye falakiyeh dar 'elm-e siāqat*" (Die Resalā-ye Falakiyyā des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiya al-Mazandarani). Edited by Walther Hinz. Germany: Franz Steiner. [Persian]

Articles

- Sheikh Al-Hokamaeei, Emad Al-Din. (1397/2018). "Riše-yābi-e alāmat-hā-ye kasr dar siāq-e dowre-ye Ilxāni" (The derivation of fraction symbols in the writings of Ilkhani period). *Mirās-e 'Elmi-ye Eslām va Irān*, 14, Fall and Winter of 1397/2018-2019, pp. 24-36. [Persian]
- Sheikh Al-Hokamaeei, Emad Al-Din. (1398/2020). "Fard va jāygāh-e ān dar tabaqebandi-ye asnād-e Eslāmi" (The individuals and their position in the classification of Islamic Documents). *Pažuheš-hā-ye Nosxe-šenāsi* (Codicological Studies), 3, forthcoming. [Persian]